

LBRIS

We know
books

JEAN DELUMEAU

FRICA ÎN OCCIDENT

Secolele XIV - XVIII

O cetate asediată

**Traducere din franceză, postfață și note de
Modest Morariu**

la lumină a unei „alterități culturale“ ce ne restituie, pe lângă modelul propus, trecutul „trăit“.

În sfârșit, cea de-a treia „solidaritate“ o constituie relația dintre istorie și studiul limbajelor – al cuvintelor și al imaginilor și riturilor – întrucât orice cultură se manifestă printr-un vocabular și o sintaxă, printr-o iconografie privilegiată, prin forma și conținutul liturghiilor sale, altfel spus, prin toate acele elemente care ne fac să trecem de la cuvântul individual la limbajul colectiv.

Pe tot parcursul expunerii acestor principii – redată în bună parte chiar în formulările autorului –, acesta nu omite să precizeze cu o precauție scrupuloasă atât dificultățile, cât și riscurile posibile pe care le poate întâmpina cercetătorul.

În introducerea sa la *Civilizația Renașterii*, Jean Delumeau sugerează o profesiune de credință atunci când afirmă că îndatorirea istoricului este aceea de a înțelege înainte de a judeca. Nu ne rămâne decât să adăugăm celor trei „solidarități“ expuse pe aceea care, credem, le înglobează și apare atât de evident în cartea de față: solidaritatea implicită a istoricului cu victimele inocente ale unui destin istoric ingrât – o solidaritate ce refuză descurajarea, așa cum însuși Jean Delumeau o declară în *Introducere*, și care asociază înțelegerii, în firească dialectică, încrederea în putința umanității de a-și depăși, prin cunoaștere, rătăcirile și erorile.

Modest Morariu

Cuprins

INTRODUCERE: Istoricul în căutarea fricii.....	7
1. Frica trecută sub tăcere	7
2. Frica este un fenomen firesc.....	19
3. De la individual la colectiv: posibilități și dificultăți ale transpunerii.....	25
4. Cine și de ce se teme?.....	39
PARTEA ÎNTÂI: Fricile celor mulți.....	49
Capitolul I: Omniprezența fricii	49
1. „Nestatornică mare, cutreierată de spaime“	49
2. Departele și aproapele; noul și vechiul.....	66
3. Astăzi și mâine; maleficii și divinație	86
Capitolul II: Trecutul și tenebrele.....	117
1. Strigoii	117
2. Frica de noapte	137
Capitolul III: Tipologia comportamentelor colective în timpul ciumei	153
1. Prezența ciumei	153
2. Imagini de coșmar.....	160
3. O ruptură inumană	169
4. Stoicism și depravare; descurajare și nebunie.....	181
5. Lași sau eroi?	192
6. Cine este vinovat?	199
Capitolul IV: Frică și răzvrătire (I)	220
1. Obiectivele, limitele și metodele anchetei	220
2. Sentimentul insecurității	229
3. Frici mai precise	243

4. Teama de a muri de foame.....	250
5. Fiscul: o sperietoare	258
Capitolul V: Frică și răzvrătire (II)	265
1. Zvonurile	265
2. Participarea femeilor și a preoților la răzvrătiri; iconoclasmul	280
3. Frica de subversiune.....	294
PARTEA A DOUA: Cultura diriguitoare și frica.....	303
Capitolul VI: Așteptarea lui Dumnezeu	303
1. Frici escatologice și nașterea lumii moderne.....	303
2. Două lecturi diferite ale profețiilor apocaliptice	307
3. Mijloacele de difuzare a fricilor escatologice.....	321
4. O primă perioadă de intensificare a fricilor escatologice: sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea	326
5. O a doua perioadă de intensificare: epoca Reformei	330
6. Un Dumnezeu răzbunător și o lume îmbătrânită...	338
7. Aritmetica profețiilor	348
8. Geografia fricilor escatologice.....	352
Capitolul VII: Satan	358
1. Răspândirea satanismului	358
2. Satanism, sfârșit de lume și mass-media în timpul Renașterii	365
3. „Prințul acestei lumi“	374
4. „Amăgirile“ diabolice.....	385
Capitolul VIII: Agenții lui Satan.....	393
A. Idolatrii și musulmanii	393
1. Cultele americane	393
2. Amenințarea musulmană	405
Capitolul IX: Agenții lui Satan	422
B. Evreul, un rău absolut.....	422
1. Cele două surse ale antiudaismului	422
2. Rolul teatrului religios, al predicatorilor și al neofiților	431
3. Acuzațiile de profanare și de omoruri rituale.....	446
4. Convertiri, izolări, izgoniri.....	452
5. O nouă amenințare: convertiții.....	462
Capitolul X: Agenții lui Satan.....	474
C. Femeia.....	474
1. O străveche punere sub acuzație	474
2. Diabolizarea femeii	489
3. Discursul oficial despre femeie la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea	503
a. Discursul teologilor	503
b. Știința medicală	507
c. Autoritatea legislatorilor	513
4. O producție literară adeseori ostilă femeii.....	522
5. O iconografie adeseori răuvoitoare.....	529
Capitolul XI: O enigmă istorică: marea reprimare a vrăjitoriei.....	538
A. Dosarul.....	538
1. Ascensiunea unei frici	538
2. O legislație de panică.....	548
3. Cronologia, geografia și sociologia represiunii	556
Capitolul XII: O enigmă istorică: marea reprimare a vrăjitoriei	566
B. Încercare de interpretare.....	566
1. Vrajitoria și cultele fertilității	566
2. La nivel popular: magismul	576
3. La nivelul judecătorilor: demonologia.....	586
4. O primejdie iminentă	596
CONCLUZIE: Erezie și ordine morală	606
1. Universul ereziei	606
2. Paroxismul unei frici.....	614
3. O civilizație a blasfemiei.....	623
4. Un proiect social	628
Note	648
Postfață la prima ediție în limba română, din 1986.....	717

se substituise alteia, care era anterioară, viscerală și spontană: medicație eroică, medicație totuși, de vreme ce aducea o soluție acolo unde înainte nu exista decât vidul. Aceasta a fost lecția pe care călugării însărcinați cu educația mea s-au străduit să mi-o inculce... și care dă cheia cărții mele.

Pentru că, în timp ce îi construiam planul și ordonam materia ei, am constatat cu surprindere că încep din nou, la o distanță de patruzeci de ani, itinerarul psihologic al copilăriei mele și străbat iarăși, sub pretextul unei anchete istoriografice, etapele fricii mele de moarte. Itinerarul acestei lucrări va relua sub forma unei transpuneri drumul meu personal: primele spaime, eforturile anevoioase de a mă deprinde cu frica, meditațiile escatologice din epoca adolescenței și, în cele din urmă, o răbdătoare căutare a seninătății și a bucuriei în acceptare.

Polemica iscată de cartea mea precedentă, *Va muri oare creștinismul?*, mă îndeamnă să aduc o precizare ce ar trebui să fie de prisos... dar care nu este. „Cetatea asediată“ despre care va fi vorba este mai ales Biserica dintre secolele al XIV-lea și al XVIII-lea – însă Biserica în calitatea ei de putere. De aici necesitatea de a reveni la cele „două lecturi“ istoriografice propuse în lucrarea atacată de unii comentatori. Tema pe care o studiez în paginile care urmează nu face nicio trimitere la caritatea, pietatea și frumusețea concepțiilor creștine, care au existat și ele în pofida fricii. Dar trebuia oare, din acest motiv, s-o trecem încă o dată sub tăcere? E timpul să nu ne mai fie FRICĂ de istorie.

PARTEA ÎNTÂI

Fricile celor mulți

I

Omniprezența fricii

1. „Nestatornică mare, cutreierată de spaime“ (Marot, *Elegia I*)

În Europa de la începutul Timpurilor Moderne, frica, ascunsă ori manifestată, este prezentă pretutindeni. Același lucru se întâmplă în oricare civilizație prost înarmată din punct de vedere tehnic pentru a riposta multiplelor agresiuni ale unui mediu amenințător. Dar, în universul de odinioară, există un spațiu în care istoricul este sigur că o va întâlni nedisimulată sub aparențe înșelătoare. Acest spațiu este marea. Pentru unii, foarte cutezători – descoperitorii din timpul Renașterii și epigonii lor –, marea a fost o provocare. Dar vreme îndelungată, pentru cei mulți ea a însemnat descurajare, fiind prin excelență locul fricii. Din Antichitate și până în secolul al XIX-lea, din Bretania până în Rusia, o sumedenie de proverbe povățuiesc oamenii să nu se încumete pe mare. Latinii spuneau „Slăviți marea, dar stați pe țarm“. Un dicton rusesc recomandă: „Laudă marea stând pe cuptor.“ Erasm pune în gura unui personaj din colocviul *Naufragium*: „Ce nebulie să te încrezi în mare!“ Chiar și în maritima Olandă circula

maxima: „Mai bine cutreieri landa într-o căruță hodorigită decât marea într-o corabie nouă.“¹ E un reflex de apărare al unei civilizații în mod esențial terestră, confirmat de experiența celor care, cu orice risc, se avântau departe de țărături. Formula lui Sancho Panza „De vrei să înveți să te rogi, du-te pe mare“ se întâlnește în multiple variante de la un cap la celălalt al Europei, uneori nuanțată cu umor, ca în Danemarca, unde se preciza: „Cine nu știe să se roage trebuie să se ducă pe mare; și cine nu știe să doarmă trebuie să se ducă la biserică.“²

Fără de număr sunt nenorocirile aduse de desfășurarea lichidă: ciurma neagră, desigur, dar și invaziile normande și sarazine, iar mai târziu raidurile piraților din Barbaria*. O seamă de legende – cea a orașului Ys** sau cea a orgilor din Wenduine, înghițite de valuri, care, se zice, mai pot fi uneori auzite cântând *Dies irae* – au evocat multă vreme aprigile ei cotropiri.³ Element ostil, marea se împrejmuiește cu recifuri cumplite sau smârcuri puturoase și revarsă pe coaste un vânt ce pustiește ogoarele. Dar ea este la fel de primejdioasă și atunci când tace neclintită fără s-o încrețească cea mai mică adiere. O mare calmă, „groasă ca o mlaștină“, poate pricinui moartea marinarilor blocați în larg, victime ale „foamei crunte“ și ale „setei mistuitoare“. Oceanul a devalorizat multă vreme omul care se simțea mic și firav în fața și în largul lui, motiv pentru care oamenii mării erau comparați cu cei de la munte sau cu oamenii deșertului. Căci, până nu demult, valurile stârneau frica tuturor și mai ales a populațiilor rurale, care nu voiau nici s-o privească măcar de ajungeau cumva în preajma ei. După războiul greco-turc din 1920 – 1922, țărani izgoniți din Asia Mică au fost reasezați în peninsula Sounion. Acolo și-au clădit casele cu un zid orb către mare. Din cauza

* *Barbaria*, numele sub care erau desemnate regiunile Africii de Nord, situate la vest de Egipt.

** Oraș legendar din Bretania, înghițit de mare în secolul al IV-lea sau al V-lea e.n.

vântului? Poate. Dar mai mult, fără îndoială, ca să nu vadă toată ziua amenințarea necurmată a valurilor.

La ieșirea sa din Evul Mediu, omul Occidentului este prevenit împotriva mării nu numai de înțelepciunea proverbelor, ci și prin două avertismente paralele: unul exprimat în discursul poetic, celălalt în povestirile de călătorie, mai cu seamă cele ale pelerinilor la Ierusalim. De la Homer și Virgiliu până la *Franciada* și *Lusiade*, nu-i epopée fără de furtună, aceasta figurând la loc de cinste și în romanele medievale (*Brut*, *Rou*, *Tristan* etc.), despărțind-o în ultima clipă pe Isolda de iubitul ei.⁴ „Există oare o temă mai banală“, nota G. Bachelard, „decât aceea a mâniei oceanului? O mare liniștită este cuprinsă de-o furie neașteptată. Bubuie și vuieste. E descrisă cu toate metaforele furiei, cu toate simbolurile animaliere ale încrâncenării și ale violenței [...], căci psihologia mâniei este în fond una dintre cele mai bogate și mai nuanțate. [...] Mânia proiectează o cantitate mult mai mare de stări psihologice decât iubirea. Metaforele mării fericite și blajine vor fi așadar mai puține la număr decât cele ale mării dușmănoase.“⁵ Totuși, furtuna nu-i numai temă literară și imagine a violențelor omenești, ci și, în primul rând, o realitate despre care scriu toate cronicile navigației spre Țara Sfântă. În 1216, episcopul Jacques de Vitry pleacă la Saint-Jean d'Acre*. În largul Sardiniei, vânturile și curenții împing o corabie spre cea pe care se află el însuși. Ciocnirea pare inevitabilă. Toată lumea țipă, se spovedește în mare grabă vărsând șuvoaie de lacrimi de căință. Dar „Domnul se milostivi de durerea noastră“⁶. În 1254, Ludovic al IX-lea se întoarce din Siria în Franța împreună cu regina, Joinville și supraviețuitorii celei de-a șaptea cruciade. Uraganul îi surprinde în preajma insulei Cipru. Vânturile sunt „atât de vijelioase și de groaznice“, primejdia de naufragiu atât de

* Anticul Ptolemais, port în Mediterana, cucerit de cruciați în 1091, astăzi Acre.

evidentă, încât regina se roagă la Sfântul Nicolae și îi promite o corabie de argint de cinci mărci. * Ruga ei este auzită. „Sfântul Nicolae“, spune ea, „ne-a păzit de primejdie, căci vijelia s-a potolit“.⁷

În 1395, baronul d'Anglure se întoarce de la Ierusalim. Tot în vecinătatea coastei cipriote se stârnește „neașteptat“ o „mare și groaznică furtună“ care ține patru zile. „Și-n adevăr nu se găsi nimeni să nu trădeze în înfățișarea sa frica omului ce-și vede moartea cu ochii. [...] Și aflați că auzirăm pre mulți jurându-se pe osânda sufletului lor cum că de multe ori îi prinseseră multe și felurite furtuni pe mare, dar că nicicând și-n nicio furtună din câte avuseseră ei parte n-au tras mai mare spaimă de moarte ca de astă dată.“⁸

În 1494, canonicul milanez Casola a întreprins și el călătoria spre Țara Sfântă. Furtuna l-a prins atât la ducere, cât și la întoarcere. Ultima izbucnește în largul insulei Zakynthos. Vântul suflă din toate părțile, iar marinarilor, după ce au strâns pânzele, nu le mai rămâne decât să se lase în voia sorții. „În noaptea următoare“, relatează Casola, „marea era atât de zbuciumată, că ne luaserăm cu toții orice nădejde că vom supraviețui; repet, cu toții“.⁹ Așadar, când o corabie izbutește în cele din urmă să ajungă în port, nimeni nu mai zăbovește la bordul ei. În 1480, după o călătorie în Orient, fratele Felix Fabri scrie: „Un om care a îndurat câteva zile de-a rândul furtuna și l-a stors foamea de toată vloga, odată ajuns la liman, mai degrabă sare de cinci ori (de pe galeră în barca ce-l va duce pe uscat) decât să rămână la bord.“¹⁰

Literatura de ficțiune și cronicile înfățișează aceeași viziune stereotipă a furtunii pe mare. Ea se dezlănțuie cu furie și se potolește pe neașteptate. Bezne o însoțesc: „Cerule de smoolă, văzduhul apăsător.“ Vântul suflă din toate părțile. Fulgere și tunete se dezlănțuie.

* Marc, veche unitate de măsură în Franța, echivalentul a aproximativ 240 de grame.

„Cerule“, povestește Rabelais în *Cartea a patra* (cap. XVIII) „[a început] să bubuie din țării, să fulgere, să scapere, să reverse puhoi de ploaie cu grindină; văzduhul și-a pierdut străvezi-mea, umplându-se de neguri și de bezne, că nu zăream altă lumină afară decât a fulgerelor și a norilor mistuiți de văpăi.“

În *Lusiada*, Camões pune pe seama lui Vasco da Gama următoarea replică:

„[...] Să povestesc cu de-amănuntul primejdiile mării, ne-pătrunse de mintea omenească – furtuni neașteptate și cumplite, fulgere săgetătoare, învăpăind văzduhul, negre viituri, nopți de beznă fără fund, bubuit de tunete zgâlțâind lumea din temelii – ar fi o încercare pe cât de grea pe atât de vană, chiar de-aș avea o voce de fier.“¹¹

Dezlănțuiri năpraznice, vijelii învărtejite, talazuri uriașe ce urcă din „hău“, furtună și beznă: acestea sunt, pentru călătorul de odinioară, constantele uraganului care ține deseori câte trei zile în șir – timpul petrecut de Iona în pânțelele chitului – și aduce întotdeauna cu sine primejdiile de moarte. De aceea, până și marinarii cei mai hârșiți părăsesc cu frică portul. Dovadă, acest cântec al mateloților englezi (de la sfârșitul secolului al XIV-lea sau începutul celui de-al XV-lea):

„Rămas-bun oricărei desfătări / Când ridici pânzele pentru Saint-James; / Un început de drum pe mare / Pe mulți îi întristează. // Când ai pornit în larg / Din Sandwich sau din Winchelsea, / Din Bristol sau de-aiurea, / Curajul începe să te lase.“¹²

Tot Camões îi atribuie lui Vasco da Gama următoarele cuvinte rostite în ajunul mării plecări din 1497:

„Odată înzestrați cu toate cele trebuincioase în astfel de călătorie, ne pregătim și sufletul pentru moartea care dă veșnic târcoale sub ochii marinarilor.“¹³

În această lumină, putem aprecia mai bine tăria de caracter puțin obișnuită a exploratorilor din vremea Renașterii care trebuiau să lupte necurmat cu spaimele echipajelor. De altfel, călătoriile epocii s-au soldat și cu unele consecințe negative pentru navigație, în ciuda progreselor realizate în cartografie, în calculul latitudinii, în construcțiile navale și în balizajul coastelor. Alterarea alimentelor, scorbutul, bolile exotice, înspăimântătoarele cicloane din zonele tropicale și, ca atare, o morbiditate și o mortalitate sporite au fost vicisitudinile care au decurs din prelungirea călătoriilor. Chiar de la sfârșitul secolului al XVI-lea, prima învățătură inspirată de navigația transoceanică este aceea că primejdiile mai cumplite decât cele înfruntate pe mare nu există. În *Istoria câtorva călătorii aventuroase* publicată în 1600 la Rouen, deci într-un port, citim următoarele cugetări semnificative:

„Este fapt de netăgăduit că dintre toate primejdiile pe care le întâlnim în trecerea vieții noastre omenești niciunele nu seamănă și nici nu-s pe potriva celor prin care trec oamenii ce se îndeletnicesc cu navigația pe mare, atât prin numărul și felurimea întâmplărilor, cât și prin grozăviile neînduplecate, crude și de neocolit, pentru ei firești și zilnice și atât de mari că nu pot avea nici măcar un singur ceas pe zi încredințarea de a se număra printre cei vii. [...] Orice om întreg la minte, după ce-și va fi încheiat călătoria, va recunoaște că-i adevărată minune că a putut scăpa teafăr din toate primejdiile întâmpinate în pribegia lui; și cu atât mai vărtos cu cât, în afară de cele spuse de antici despre cei care pleacă pe mare cum că viața și moartea nu-s despărțite decât de grosimea unei podituri de scândură nu mai lată de trei ori patru degete, sunt atâtea alte necazuri ce se pot ivi zilnic c-ar fi groaznic pentru ei să și le înfățișeze dinadins când vor să pornească în călătoriile lor.”¹⁴

Deși stârnesc și ei teamă destulă, munții nu sunt decât „niște negi pe lângă valuri”, spune Shakespeare. Pedro Nino evocă la rândul său „talazurile atât de înalte că acoperă luna”. Ajuns aproape de țintă, Vasco da Gama e asaltat de un uragan.

„El vede marea”, povestește Camões, „ba căscându-se până-n străfundul iadului, ba înălțându-se cu înnoită mânie până la ceruri.”¹⁵ Așadar, când se propune un caz exemplar de frică, el este situat de preferință pe mare. Așa face Rabelais în *Cartea a patra*. La Bruyere, încercând să alcătuiască la rândul său o tipologie a fricosului, îl confruntă întâi cu aventurile navigației și abia în al doilea rând cu cele ale războiului.¹⁶ Făcând abstracție de lașitatea firească a lui Panurge, panica ce-l cuprinde în fața stihiiilor dezlănțuite poate fi identificată cu un comportament colectiv ușor de regăsit în povestirile de călătorie. Un comportament marcat de două dominante: dorul de uscat, loc sigur în raport cu marea, și invocarea la nimereală a unor sfinți ocrotitori (mai degrabă decât a lui Dumnezeu). În toiul furtunii, Panurge izbucnește:

„O, preafericiți și răsfериți sunt cei care sădesc varză! [...] Declar sus și tare că cel care sădește varză e un fericit! [...] Ah, nu-i pe lumea asta palat mai binecuvântat și mai domnesc decât pământul vărtos sub picioare!” (cap. XVIII) Mai departe, revine o variantă a aceleiași teme (numai pe uscat te poți bucura de viață): „O, preamărite Doamne, se văicărește Panurge, dă să mă aflu în ceasul de față în via de la Senillé sau la Chinon, în fața beciului zugrăvit al lui Inochent plăcintarul, chit că m-aș coace cu pieptarul pe mine tot rumenind la colăcei.” (cap. XX)

În *Furtuna* lui Shakespeare, Gonzalo declară în toiul primejdiei că-i gata să schimbe oceanul pe cel mai dușmănos uscat: „În clipa asta aș da bucuros o mie de pogoane de mare pe-un petec de pământ sterp: o pârlăoagă întinsă, un jnepeniș, ce-o fi...”¹⁷

Comportamentele superstițioase ale lui Panurge, prezentate de Rabelais cu ironie erau desigur frecvente în astfel de pericole. El îi cheamă pe „toți bunii sfinți și bunele sfinte într-ajutor”, face legământ „să se spovedească la timp și după cuviință, recită în repetate rânduri confiteorul, îl imploră

pe fratele Ioan să nu mai înjure într-o primejdie ca aceea, făgăduiește să înalțe o capelă Sfântului Mihail sau Sfântului Nicolae ori amândurora, sugerează „să facă un pelerin“, adică să se tragă la sorti cine să se ducă, în numele tuturor, într-un loc sfânt ca să-i mulțumească cerului dacă vor scăpa cu bine (cap. XVIII – XXI). Povestirile cu „miracole“ și acele ex-voto din nenumărate sanctuare sunt și ele pline de promisiuni asemănătoare pe care Erasm se crede dator să le ia în derâdere în colocviul *Naufragium*.

Cu toate că și-au păstrat sângele rece, Pantagruel, Fratele Ioan și Epistémon își mărturisesc frica prin care au trecut, iar Pantagruel ne încredințează, după Homer și Virgiliu, că cea mai cumplită moarte e să fii înghițit de valuri: „Dacă acest soi de moarte nu-i înfricoșător, atunci chiar că nu mai avem de ce ne teme. Căci, vorba lui Homer, să pieri în mare e un sfârșit groaznic, înspăimântător și împotriva firii.“ (XXI) Gonzalo încearcă o repulsie analogă față de moartea prin înec: „Facă-se voia Celui de sus, numai că eu aș vrea să mor mai degrabă de moarte uscată.“¹⁸ Moartea pe mare trece drept „nefirească“, pentru că multă vreme oceanul a fost privit ca o lume marginală, situată în afara experienței curente. Și aceasta cu atât mai mult cu cât apa, sub aspectul ei masiv, puternic, incontrolabil, profund și tenebros, a fost identificată milenii de-a rândul cu un antielement, dimensiunea negativului și locul tuturor pierzaniilor. „O întreagă latură a sufletului nostru nocturn“, scria G. Bachelard, „se explică prin mitul morții concepută ca o plecare pe apă.“¹⁹ Așa se explică Stixul Anticilor, „trist fluviu de infern“ (Marot, *Elegie* III), și luntrea lui Caron, ambarcațiune a morților pe care o regăsim în legendele celtice și în cele din Extremul Orient. Apele adânci – mare, fluviu sau lac – erau considerate ca o genune devoratoare, pururea gata să-i înghită pe cei vii. Drept mărturie, printre alte nenumărate dovezi, stă acest vechi cântec flamand atestat în secolul al XIV-lea:

„Erau două vlăstare regești / Și se iubeau nespūs! / Dar nu se puteau întâlni, / Apa era mult prea adâncă. / Ce făcu ea? Ea aprinse trei lumânări, / Pe înserat când lumina zilei scade: / «O! iubitule, vino! Treci înot!» / Ceea ce fiul de rege și făcu: era tânăr! / Ceea ce o bătrână vrăjitoare văzu, / O făptură nespūs de haină. / Veni și stinse lumina / Și tânărul prinț se înecă...“

Urmarea acestui cântec povestește cum tânăra fată deznăclăjduită a reușit să-și înșele paznicii și s-a înecat la rândul ei de bună voie.²⁰ Elementul lichid figurează aici ca dușman al fericirii și al vieții.

Polifem, Scylla, Circe, Sirenele, Strigonii, Leviatan, Lorelei sunt tot atâtea făpturi amenințătoare care trăiesc în apă sau la marginea apei. Țelul lor comun e să-i înhațe pe oameni, să-i devoreze sau măcar, precum Circe, să le răpească identitatea umană. De aceea, marea trebuie conjurată cu jertfe de făpturi însuflețite care – cine știe? – îi vor astâmpăra pofta monstruoasă. Ex-voto napolitane de la sfârșitul secolului al XVI-lea înfățișează nave purtând atârnată la provă o piele de oaie. Era și acesta un rit de conjurare a mării. La lansarea unei nave, se ucidea o oaie albă, se stropea corabia cu sângele ei, iar pielea se păstra la provă. Această viață jertfită constituia prețul ritual pentru a îndupleca marea să nu le mai pretindă pe cele ale mateloților.²¹ În secolul al XVII-lea, marinarii din Barbaria practicau o variantă a acestui rit. Ei luau la bord mai multe oi. Când izbucnea furtuna, tăiau în două o oaie vie și aruncau o jumătate în dreapta navei, iar cealaltă în stânga. Dacă marea tot nu se liniștea, mai sacrificau succesiv și alte oi.²²

Stihiile dezlănțuite – furtună sau potop – evocau oamenilor de odinioară întoarcerea la haosul primar. În cea de-a doua zi a creației, Dumnezeu despărțise „apele de sub tărie de cele de deasupra tăriei“. (*Facerea*, I, 7) Dacă, firește cu îngăduința divină, ele se revarsă iarăși peste marginile statornice, haosul se face la loc. În legătură cu furtuna îndurată de Pantagruel și de tovarășii săi, Rabelais scrie: „[...] ai fi spus că-i haosul de la începutul lumii, în care locul, văzduhul, marea, pământul,

toate elementele se învălmășeau laolaltă.“ (XVIII) Leonardo da Vinci, căruia studiul geologiei și al mecanicii îi trezise interesul pentru energia hidrolică, s-a complăcut în evocări înfricoșătoare de potop:

„[...] Râurile umflate se revărsau și potopeau pământurile din preajmă cu locuitorii lor cu tot. Puteai astfel vedea adunate pe înălțimi tot soiul de animale înfricoșate și domestice, laolaltă cu bărbații și femeile care s-au refugiat acolo dimpreună cu copiii lor. Pe câmpurile înecate pluteau pe apă de-a valma mese, paturi de lemn, bărci și fel de fel de înjghebări pe care nevoia și frica de moarte le născocesc; toate ticsite de bărbați și de femei cu copiii lor, în mijlocul vaierelor și-al gemetelor, copleșiți de groază în fața vijeliei ce rostogolea în apele involburate leșuri de înecați. Tot ce putea pluti era năpădit de felurite jivine împăcate între ele și înghesuindu-se înfricoșate claie peste grămadă: lupi, vulpi, șerpi, făpturi de toate soiurile. [...] Vai! ce de gemete! [...] Câte corăbii răsturnate, întregi sau făcute fărâme, peste oamenii care se zvârcoleau și se zbăteau cu deznădejde, prevestire de moarte groaznică.“²³

Într-o noapte de iunie a anului 1525, Dürer a avut un coșmar: vedea sfârșitul lumii cum vine. Transcriind într-o acuarelă acest vis de groază, a înfățișat niște imenși nori negri încărcăți de ploaie și amenințând pământul.²⁴ Procedând astfel, el oferea o viziune a catastrofei finale foarte curentă pe vremea lui – viziune elaborată, desigur, pornind de la textele apocaliptice clasice, dar care sporea în raport cu ele rolul curenților marii și apei în desfășurarea marelui cataclism. În nenumăratele *Vieți ale lui Antihrist*, publicate în secolul al XV-lea, și în mai multe *Artes moriendi*, apare în mod stereotip lista celor cincisprezece semne prevestitoare ale „venirii Domnului Nostru“. Primele patru privesc marea și apele fluviilor:

„Primul dintre cele XV semne înaintemergătoare zilei marii judecăți obștești va fi când marea se va ridica de XV coți peste munții cei mai înalți din lume. Al II-lea semn va fi când marea va pogori în hăul scobit și adânc al pământului, atât de

jos că abia ce se va putea zări. Al III-lea semn va fi când peștii și pocitaniiile mării se vor ivi pe mare cu zbierete asurzitoare. Al IV-lea semn va fi când marea și toate apele curgătoare se vor aprinde și se vor mistui în focul revărsat din ceruri.“²⁵

Haos, altfel spus nebunie, demență. Cuvintele ciudate ale lui Tristan după ce a fost aruncat de corăbieri pe coastele din Cornwall, *Corabia nebunilor*, de Sebastian Brant, și moartea Ofeliei sunt tot atât de indicii ale unei mentalități colective ce stabilea o legătură între nebunie și elementul lichid, „reversul lumii“²⁶; o legătură pe care furtuna nu putea decât s-o întărească. La judecata reginei, Hamlet e cuprins de o criză de demență „precum marea și vântul când luptă care pe care“. (IV, 1) Nebunia oceanului dezlănțuit provoacă la rândul-i nebunie. În *Furtuna* lui Shakespeare, Prospero și Ariel au un schimb semnificativ de replici:

„PROSPERO: Spune-mi, brav spiriduș, s-a pomenit vreodată om dârz și-atât de neînfricat, încât vijelia să nu-i smințească mintea?

ARIEL: Nu-i suflet să nu fi fost cuprins de frigurile nebulniei și să nu fi căzut pradă deznădejdii.“²⁷

Locuitorii de pe coastele Britaniei, de pildă, asemuiau marea dezlănțuită cu un cal fără călăreț ori apucat de streche sau cu o iapă turbată.²⁸ Furtuna nu era considerată – și nici trăită – ca un fenomen natural. Deseori, dezlănțuirea ei demență era atribuită vrăjitoarelor și demonilor. Astfel, după ce urgia valurilor îi împiedicase în repetate rânduri pe regele Iacob al Scoției și pe prințesa Ana să traverseze Marea Nordului, în 1589 – 1591, s-a descoperit că niște vrăjitori și vrăjitoare fermecaseră marea înecând într-însa o pisică.²⁹ Pe toate țărmurile septentrionale ale Europei, dar și în Țara Bascilor, circula povestea celor „Trei Valuri“ înalte ca niște turnuri și albe ca zăpada – în realitate trei neveste de corăbieri devenite vrăjitoare, care s-au preschimbat în valuri ca să se răzbune pe bărbații lor necredincioși.³⁰